

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र बौद्ध संस्कृति

वेदराज ज्ञवाली

उपप्राध्यापक, बौद्ध अध्ययन केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, त्रिवि

इमेल: ved.gnawaly@cdb.s.tu.edu.np

लेखसार

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध अथवा देशहरूका बिचको सम्बन्धमा विदेश नीति र त्यसको व्यवहारिक पक्ष कूटनीतिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। कूटनीतिका दुई आयाम कडाशक्ति र नरमशक्तिमध्ये यो लेख मूलतः नरमशक्ति कूटनीति तथा त्यसको नेपाली सन्दर्भमा केन्द्रित छ। धर्म, संस्कृति, कला, शिक्षा आदि नरमशक्ति अन्तर्गत पर्ने हुनाले नेपालको विदेशसम्बन्धमा बौद्ध धर्मसंस्कृतिको उपादेशयता, महत्त्वबारे बौद्ध साहित्यको विश्लेषणका आधारमा यो तयार पारिएको हो। नेपालको कूटनीतिमा कडाशक्ति भन्दा नरम शक्तिको महत्त्व धेरै रहेको हुनाले नेपालको नरमशक्ति मध्ये बौद्धधर्मदर्शन, बौद्धसंस्कृति र सर्वोपरि रूपमा बुद्ध तथा बुद्धको जन्मस्थान लुम्बिनीलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ। यो लेख मूलतः अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध बारे बुद्धका विचार, पञ्चशील र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, बुद्ध र नेपालको नरमशक्ति कूटनीति उपशीर्षकमा विभक्त रहेको छ।

शब्दकुञ्जी : नरमशक्ति कूटनीति, पञ्चशील, बौद्धसंस्कृति, महाअभिनिक्रमण, सांस्कृतिक कूटनीति, सोह्र महाजनपद।

विषयपरिचय

वर्तमान समयमा नेपालको भौगोलिक सीमा भित्र पर्ने तत्कालीन कपिलवस्तु गणराज्यमा जन्मेका सिद्धार्थ गौतमले प्रतिपादन गरेको विचारको समग्रता नै बौद्ध धर्म दर्शन हो। उनको ज्ञान प्राप्तिको प्रयत्न वा अभियानको स्वरूप अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको देखिन्छ। सिद्धार्थ कपिलवस्तुमा जन्मे, हुर्केसाथै कपिलवस्तुमै एकहदसम्म उनको शिक्षा दिक्षा पनि भयो। २९ वर्षको युवा हुँदासम्म उनले कपिलवस्तुमा ऋषिमुनिहरूसँग शिक्षादीक्षा तथा सामाजिक परिवारिक परिवेशमा व्यवहारिक ज्ञान प्राप्त गरे। युवावस्थाका सिद्धार्थले आफ्नो सामुमा रहेका अनुत्तरित व्यवहारिक र सैद्धान्तिक प्रश्नको समाधान वा ज्ञान प्राप्तिका लागि घरवार छोडेर महाअभिनिक्रमण गरेका थिए। उनले विभिन्न देशको सीमा पार गरेर मगधको उरुवेलामा करिब ६ वर्षसम्म कठोर तपस्य गरे। अन्त्यमा ध्यानाभ्यास गर्ने क्रममा बोधि

(ज्ञान) प्राप्त गरे । बोधि प्राप्त गरे पछि उनी लोकमा गौतम बुद्धका नामले प्रसिद्ध भए । बुद्धले प्रतिपादन गरेको धर्मदर्शन वा संस्कृति उनको जीवनकालमा जम्बुद्विपमा रहेका अधिकांश गणराज्य र जनपदहरूमा प्रसारित भइसकेको थियो । उनको महापरिनिर्वाण (देहावसान) पछि बुद्धधर्म दर्शन क्रमशः एशिया महादेशको दक्षिण, दक्षिण पूर्व, मध्य र सुदूर पूर्वका देशहरूसम्म फैलिन गयो ।

बुद्धका विचार जाति, क्षेत्र, वर्गको सापेक्षतामा होइन की “बहुजनको हित र बहुजनको सुख” मा केन्द्रित भएर प्रतिपादन गरिएको छ । उत्पत्ति र स्वरूपका दृष्टिले अन्तर्राष्ट्रिय र बहुसंख्यक मानिहरूको कल्याणमा केन्द्रित बुद्धका विचार (बुद्धधर्म दर्शन) र उनका क्रियाकलापमा आधारित भएर अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको अध्ययन गर्नु नै यस लेखको प्रमुख पक्ष हो । यस लेखमा मूलतः अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध सम्बन्धी बौद्ध-दृष्टिकोण र सामान्यतया बुद्धका विचार र जीवनसँग सम्बन्धित तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रसङ्गसँग सम्बन्धि नरमशक्ति कुटनीति (Soft Power Diplomacy) नेपालको परराष्ट्र सम्बन्धमा बुद्ध तथा नरमशक्ति कुटनीतिको देनमा परिचर्चा गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

यस लेखसँग सम्बन्धित सामग्री पुस्तकालयीय विधिद्वारा सङ्कलन गरिएको छ । राष्ट्रका विचको सम्बन्धका बारेमा चर्चा गरिएका बौद्ध सूत्रहरू (बुद्धका उपदेश), यस विषयसँग सम्बन्धित अट्टकथा (बौद्ध सूत्रको व्याख्या साहित्य), बुद्धको जीवनीसँग सम्बन्धित पुस्तकहरू साथै अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध वा कुटनीति सम्बन्धी पुस्तक तथा लेखरचनालाई यो लेखको मूलश्रोत बनाइएको छ । उल्लेखित सामग्रीहरूमा आधारित भएर नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धका सन्दर्भमा बौद्ध संस्कृतिको उपादेयता वा महत्त्वका बारेमा नरम शक्ति कुटनीतिका दृष्टिले विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध बारे बुद्धका विचार

बुद्धकालीन समाज तीन मण्डल, पाँच (प्र) देश र सोह्र महाजनपदमा विभक्त थियो। तत्कालीन तीन मण्डलमा महामण्डल, मध्यमण्डल र अन्तरमण्डल थिए। त्यसैगरी मध्यदेश, उत्तरायण, अपरान्तक, दक्षिणापथ र प्राच्य त्यस समयका पाँच (प्र) देश हुन् । यी पाँच (प्र) देश मध्ये मध्य (प्र) देश र उत्तरापदमा १६ महाजनपद अवस्थित थिए । तर सोह्र जनपदमा १४ जनपद मध्य (प्र) देशमा दुईवटा उत्तरापथमा रहेको कुरा बौद्ध साहित्यमा उल्लेख गरेको पाइन्छ (प्राणपुत्र २०६०) । बौद्धसाहित्यमा उल्लेख गरिए अनुसार सोह्र महाजनपद निम्नानुसार छन् : अंग, मगध, काशी, कोशल, वज्जि, कुशीनाराका मल्ल, पावाका मल्ल, चेटी या चेदी, बंश या वत्स, कुरु, पांचाल, मत्स या भत्स, शूरसेन, अस्सूक, अवन्ती, गान्धार र कम्बोज (घिल्डियाल सन् १९७६) । यी महाजनपदहरूको उल्लेख सर्व प्राचीन बौद्ध साहित्यमा भएका कारण यी जनपद बुद्धकालीन नभएर बुद्धभन्दा अघिका हुन् भन्ने दृष्टिकोण

130 अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र बौद्ध संस्कृति

भागवत शरण उपाध्यायको छ। उनका अनुसार बुद्धकालीन समयमा विद्यमान् गणतन्त्रात्मक र राजतन्त्रात्मक राज्यहरूको नाम यसप्रकार रहेको छ : गणराज्यहरू, कपिलवस्तुका शाक्य, सुसुगारिका भग, अल्लकपका बुली, केशपुत्तका कालाम, रामग्रामका कोलीय, पावाका मल्ल, कुशीनाराका मल्ल, पिप्पलीवनका मोरीय, मिथिलाका विदेह र वैशालीका लिच्छवी साथै त्यस समयका राजतन्त्रात्मक ४ जनपदहरू: वत्स, आवन्ती, कोशल र मगध थिए (उपाध्याय सन् १९५७)। यी राज्यहरूमा चरिका (भ्रमण), धर्म चर्चा, वा धर्मप्रसार र ध्यानाभ्यासमा नै बुद्धले आफ्नो समयलाई केन्द्रित गरेको देखिन्छ। बुद्धले माथि उल्लेखित विभिन्न राज्यमा वसोवास गर्ने आम जनता, शासक, महिला, विभिन्न जातीय पृष्ठभूमिका मानिस, नगरबधु (गणिका,वेश्या) आदिका बिचमा धर्म वा विचार पुऱ्याएका थिए। उनका क्रियाकलाप र विचारको बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धका दृष्टिले विचार गर्दा युवावस्थादेखि महापरिनिर्वाणसम्म बुद्धले विभिन्न सन्दर्भमा व्यक्त गरेका दुई देशको सम्बन्ध सम्बन्धी विचार र घटनाक्रम यसप्रकार छन् :

सिद्धार्थ गौतमले गृहस्थ जीवन त्याग गर्नु पर्नाको कारण

सिद्धार्थ गौतमको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध सम्बन्धी दृष्टिकोण उनले गृहस्थ जीवन नत्याग्दै २८ वर्षको उमेरमा घटेको घटनासँग सम्बन्धित छ। सिद्धार्थको पितृदेश शाक्यहरूको कपिलवस्तु र कोलीयहरूको रामग्रामका बिच रोहिणी नदीको पानी प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा उत्पन्न मतभिन्नताले दुई देशका बिच युद्ध हुने अवस्था सिर्जना हुनगयो। रामग्रामका कोलीयहरू विरुद्ध युद्ध सम्बन्धी नीतिगत निर्णय गर्न शाक्यहरूको सभाकक्ष (संन्यागार) मा सङ्घको सभा बस्यो। सेनापतिले पानी सम्बन्धी विवादमा रामग्रामका कोलीयहरूलाई युद्धद्वारा नै ठेगान लगाउन पर्ने दृष्टिकोण सहितको प्रस्ताव राखे। सङ्घका अन्य सदस्यले सेनापतिको युद्ध सम्बन्धी प्रस्तावको समर्थन गरे पनि शाक्यसङ्घका सदस्य मध्येका एक सिद्धार्थ गौतमले विरोध गरे। सिद्धार्थको दृष्टिकोण के थियो भने “युद्धद्वारा समस्याको समाधान हुँदैन बरू युद्धले त अर्को युद्धको बीजारोपण गर्दछ।” त्यसैले समस्या समाधानका लागि कपिलवस्तुका दुई जन प्रतिनिधि चयन गर्ने। कोलियहरूलाई पनि दुई जना प्रतिनिधिको चयन गर्न भन्ने। यी, चार जनाले एकजना साभा प्रतिनिधिको छनोट गरी जम्मा पाँच जनाको समिति बनाएर त्यस समितिले सहमतिमा निर्णय गरोस् भन्ने प्रस्ताव राखे। सिद्धार्थको यो प्रस्तावलाई अस्वीकार गर्दै शाक्य सङ्घले सेनापतिको प्रस्ताव अनुसार रामग्रामका कोलीयहरू विरुद्ध युद्ध गर्ने निर्णय गर्‍यो। यसै क्रममा फेरि युद्धका लागिबीसवर्षदेखि पचास वर्षसम्मका शाक्यहरूले अनिवार्य सैनिक सेवामा भर्तिहुनु पर्ने निर्णयगर्न शाक्य सङ्घको बैठक बस्यो। सेनापतिले उक्त प्रस्ताव राखे। यस पटक पनि युद्ध गर्ने अनिवार्यरूपमा सैनिक हुनुपर्ने प्रस्तावको सिद्धार्थले विरोध गरे।

उनले आफू सेनामा सम्मिलित नहुने र युद्धमा भाग पनि नलिने विचार राखे । उनको यो विचारले गर्दा शाक्य सङ्घको सदस्य बन्दाखेरि लिएको सपथ “तन, मन र धनले शाक्यहरूको स्वार्थको रक्षा गर्नेछु” भन्ने वाचा तोडिन गयो । फलस्वरूप सिद्धार्थले सेनामा भर्ति भएर युद्धमा भाग लिनुपर्ने वा देशद्रोहको सजायस्वरूप फाँसी वा देशनिकालाको सजाय भोग्नु पर्ने अथवा परिवारका सदस्यहरूले सामाजिक वहिष्कार र सर्वस्वहरण स्वीकार्नु पर्ने मध्ये कुनै एक कुरा रोज्न भनियो । सिद्धार्थले सबै कुरा विचार गरि देश निकालाको सजाय भोग्न तयार भए । तर शाक्यहरूले सिद्धार्थलाई देशनिकाला गरेको थाहा पाएमा कोशल नरेशले कपिलवस्तुमा हस्तक्षेप गर्न सक्ने भन्ने बारेमा प्रश्न उठेपछि सिद्धार्थ स्वेच्छाले प्रवर्जित (सन्यास) भएर देश छोड्न राजी भए । त्यसपछि सिद्धार्थले महाअभिनिक्रमण वा घरवार त्यागेका थिए (अम्बेडकर सन् २००१) ।

रामग्राम र कपिलवस्तुका बिचको द्वन्द

सिद्धार्थ गौतमले बोधिप्राप्त गरी बुद्ध बने पछिको पन्द्रवर्षमा फेरि रामग्रामका कोलीयहरू र कपिलवस्तुका शाक्यहरूका बिच रोहिणी नदीको पानी खेतमा प्रयोग गर्ने सन्दर्भमा विवाद भएर दुई देशका बिचमा युद्धहुने अवस्था उत्पन्न भयो । सुरुमा यो विवाद दुवै देशका कामदारको बिचमा मात्र सिमित थियो । यो विवादमा क्रमशः आमजनता र शासकहरू समेत सामेल हुने अवस्था उत्पन्न भयो । दुवै देशका मानिसहरू लडाइका लागि रोहिणी नदीको दुई किनारमा भेला भए । यो कुरा थाहा पाएर बुद्ध रोहिणी नदीको द्बन्द्वग्रस्त ठाउँमा कोलीय र शाक्यहरूको बिचमा आशन जमाएर बसे । बुद्धलाई देखेर शाक्य तथा कोलीयहरू बुद्धप्रति श्रद्धाले नतमस्तक भए । बुद्धले यहाँ के हुँदैछ र किन हुँदैछ ? भन्ने प्रश्न गर्दा उनीहरूले पानीको कारण झगडा हुँदै गरेको बताए । त्यसपछि बुद्धले उनीहरूसँग प्रश्न सोधे । पानीको मूल्य कति छ ? दुवै पक्षले उत्तर दिए नगन्य छ । त्यसैगरी अर्को प्रश्न सोधे क्षत्रीयको शरीरको मूल्य कति छ ? दुवैले भने अनमोल । त्यसपछि उनले दुवै पक्षलाई सम्झाउँदै भने नगन्य मूल्यको पानीका लागि क्षत्रीयहरूको अनमोल शरीरको बलिदिनु हुँदैन । त्यसपछि दुवै पक्षले बुद्धको भनाइलाई मानेर युद्ध त्यागी मेलमिलापको मार्ग अपनाएका थिए । यस घटनामा बुद्धले मानवतावादी र मध्यमार्गी भएर दुई देशका बिचको विवाद समाधान गरेको देखिन्छ (प्राणपुत्र २०६०, ज्ञातिकलहापशमनवस्तु, सन् २०००) ।

वैशाली र मगधका बिचको विवाद

गौतम बुद्धले अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको बारेमा अथवा दुई देशको सम्बन्धको बारेमा चर्चा गरेका सूत्रहरूमध्ये महापरिनिर्वाण सूत्रको सप्तअपरिहानि धर्महरूको प्रसङ्ग पनि महत्त्वपूर्ण छ । यहाँ उल्लेख भए अनुसार गंगा नदी किनारको पट्टन ग्रामको आधाभाग

132 अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र बौद्ध संस्कृति

मगध राज्य र आधाभाग वैशाली राज्यमा पर्दथ्यो । यस गाउँमा पाइने बहुमूल्य वस्तु सङ्गठित, मेलमिलाप युक्त र सुव्यवस्थित वैशालीका वज्जीले हात पार्थे । उता मगधका राजा अजातशत्रुले वैशालीलाई युद्धबाटै तहलगाएर उक्त गाउँको बहुमूल्य श्रोत हात पार्न युद्धको तयारी गर्न थाले; तर यस युद्धबाट वज्जीहरूलाई जित्न सकिन्छ की सकिँदैन भन्ने बारेमा बुझ्न आफ्ना मन्त्री वर्षाकार ब्राह्मणलाई बुद्ध कहाँ पठाए (Zhang 2012) । वर्षाकार बुद्ध भएको ठाउँमा गएर राजाको सन्देश वा जिज्ञासा सुनाए पछि बुद्धले वैशालीका वज्जीहरूले सात अपरिहानी धर्महरू पालन गर्ने कुरा भने : १. एकसाथ भेला भएसम्म । २. एक साथ बैठक गरेसम्म । ३. अप्रज्ञप्तलाई प्रज्ञप्त नगर्ने र प्रज्ञप्तलाई उच्छेद नगरेसम्म । ४. जेष्ठ तथा बृद्धहरूलाई सम्मान गरेसम्म । ५. महिलालाई जवर्जस्ती र दुर्व्यवहार नगरेसम्म । ६. धार्मिक स्थलको संरक्षण र श्रद्धा गरेसम्म । ७. अर्हतहरूको स्वागत, सत्कार र संरक्षण गरेसम्म वज्जीहरूको उन्नति नै हुन्छ हानीहुँदैन । अर्थात् वज्जीहरूले सात अपरिहानीय धर्म पालना गरेसम्म उनीहरूलाई कसैले जित्न वा हानी पुऱ्याउन सक्दैन भन्ने कुरा वर्षाकारलाई भने । प्रसङ्गानुसार माथि उल्लेखित सात अपरिहानीय धर्मका बारेमा एक समय वैशालीको सारन्दद चैत्यस्थानमा रहँदा वज्जीहरूलाई बुद्धले नै उपदेश दिएका थिए । जबसम्म वज्जीहरूले यी सात धर्मको अभ्यास गरिरहन्छन् तबसम्म उनीहरूलाई न जित्न सकिन्छ, न उनीहरूको अवनति नै हुन्छ । त्यसैले उनीहरूलाई जित्न कित उनीहरूमा फुट पैदा गर्नु पर्छ वा उनीहरूसँग वैमनस्यता गर्नु भन्दा मित्रता नै उपयुक्त हुन्छ । बुद्धको सल्लाहको सार सन्देश लिएर वर्षाकार अजातशत्रु कहाँ फर्केर गए । वर्षाकार ब्राह्मण र बुद्धका बिचको यस सम्बादबाट यही निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ की घरेलु नीति वा व्यवस्था प्रधान हो, जसले परराष्ट्र सम्बन्धलाई प्रभाव पार्दछ भन्ने बुद्धको दृष्टिकोण थियो (प्राणपुत्र २०६०, महापरि निब्वान सुत्त २०५६) ।

कोशल नरेश विडुडभको कपिलवस्तु माथिको आक्रमण

बुद्धको जीवनमा घटेको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध वा कूटनैतिक क्रियाकलापको अन्तिम घटनाको रूपमा कोशल नरेश विडुडभको कपिलवस्तुका शाक्य माथिको आक्रमण र नरसंहारको घटनालाई लिन सकिन्छ । धम्मपद अट्कथामा उल्लेख गरिए अनुसार कोशल नरेश प्रसेनजीतले कपिलवस्तुमा विवाह गरेका थिए । वासभखत्तिया नाम गरकी ती कन्याबाट विडुडभको जन्म भएको थियो । त्यसपछि ती कन्या दासपुत्री भएको र विडुडभ दाशीपुत्र भन्ने बहानामा बाल्यकालमा कपिलवस्तु मावली जाँदा शाक्यहरूबाट आफूलाई हेयव्यवहार गरेको बदला लिन विडुडभले आक्रमण गर्ने मनसायले ठूलो संख्यामा सेना सहित कपिलवस्तुतर्फ अगाडि बढेका थिए । यो कुरा थाहा पाएर बुद्ध कपिलवस्तु तर्फको सिमानामा रहेको सुकेर पात भरेको सिख्रो रूखको छायामा बसे । बुद्धलाई यस्तो अवस्थामा देखेर विडुडभले

कोशलतर्फको राम्रो छहारी भएका रूखको फेदमा बस्न अनुरोध गर्दा बुद्धले “भाइवन्धुको छायाँ शीतल हुन्छ” भन्ने उत्तर दिए। बुद्धको यस भनाइको लाक्षणिक अर्थ उनले आफन्तको रक्षा गर्न चाहेको भन्ने बुझेर विडुडभ कपिलवस्तुमा आक्रमण नगरी फर्किए। यसरी बुद्धका कारण यो पटक कपिलवस्तु विडुडभको आक्रमणको मारबाट जोगियो। त्यसरी नै फेरि दोश्रो र तेश्रो पटक पनि विडुडभको आक्रमण प्रयासलाई बुद्धले रोके वा असफल पारेका थिए। तर चौथो पटक आक्रमण गर्न थालेको थाहा पाएर पनि बुद्ध आक्रमणकारी विडुडभलाई रोक्न गएनन्। परिणामस्वरूप कपिलवस्तुमा आक्रमण गरी विडुडभले शाक्यहरूको नरसंहार गरेका थिए। यसपटक शाक्यहरूको बचाउको लागि बुद्ध नजानुमा शाक्यहरूको पूर्वजन्म वा अतीतमा गरेको कुकर्मलाई कारण मानिएको छ। पूर्वजन्ममा शाक्यहरूले सामूहिक हत्याको लागि नदीको पानीमा विष मिसाएका थिए। त्यस कुकर्मको फल शाक्यहरूले भोग्नु पर्छ। शाक्यहरूलाई यसबाट कसैले पनि रोक्न वा बचाउन सक्दैन भन्ने बुद्धको दृष्टिकोण रहेको थियो (प्राणपुत्र २०६०, विडुडभवस्तु २०००)।

बुद्धको अस्तिघातु वितरणको घटना

दीर्घनिकायको महापरिनिब्बान सूत्रमा बुद्धको महापरिनिर्वाण अथवा देहावसान पछि उनको अस्तिघातुसँग सम्बन्धित कुटनीतिक घटनाको चर्चा गरिएको छ। यहाँ वर्णन गरिएअनुसार बुद्धको पार्थिव शरीरको दाहसंस्कार कुशीनगरका मल्लहरूले सम्पन्न गरेपछि खरानी र अस्ति जम्मा गरेर श्रद्धा र उत्सव पूर्वक राखे। यो खबर देश देशावरमा फैलियो र मगध नरेश अजातशत्रु, वैशालीका लिच्छवि, कपिलवस्तुका शाक्य, अल्लकप्पका बल्लि, रामग्रामका कोलीय, पावाका मल्ल र वेठ द्वीपका ब्राह्मणहरूले बुद्धको अस्ति घातुको हिस्सा प्राप्त गर्नका लागि कुशीनगरका मल्लहरूकोमा आ-आफनादूत पठाए। तर कुशीनगरका मल्लहरूले बुद्ध आफ्नो ग्राम क्षेत्रमा परिनिर्वाण भएको कारण देखाएर भगवानको शरीर-घातुको भाग अरुलाई दिन इन्कार गरे। बुद्धको शरीर घातुको सम्बन्धमा अन्य सात राज्यका दूत र कुशीनगरका मल्लहरूको बिचको विवाद बढ्दै गएको देखेर द्रोणनामका ब्राह्मणले सभालाई भने कि “बुद्ध क्षान्तीवादी हुनुहुन्थ्यो। उत्तमपुरुषको शरीरको भागलाई लिएर द्वन्द्व हुनु राम्रो होइन। त्यसैले सबै मिलेर शरीरघातु आठ भाग गरौं।” त्यसपछि उपस्थित सबै दूतहरू र कुशीनगरका मल्लहरूको सहमतिमा बुद्धको शरीर-घातु आठ भागमा विभाजन गरी वितरण गरियो। दूतहरू वा प्रतिनिधिहरूले शरीरघातु आआफ्नो राज्यमा लगेर स्तुप बनाए। द्रोणस्वयंले अस्तु राखेको भाँडो र शरीर घातु वितरण पछि त्यहाँ आइपुगेका पिप्पलीवन (नामक देश) का मौर्यहरूलाई बुद्धको शरीर दहन गरेर बनेको गोल र खरानी दिइयो। यसप्रकार बुद्धको शरीर घातु सम्बन्धमा देशहरूका बिच उत्पन्न भएको विवाद

द्रोण ब्राह्मणको मध्यस्थतामा समाधान गरियो (महापरिनिब्बन-सुत्त २०५६, आम्बेडकर सन् २००१) ।

पञ्चशील र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध

बुद्ध धर्मानुसार हरेक व्यक्तिले अनिवार्य रूपले दिनहुँ पालना गर्नु पर्ने पाँचवटा नियमहरूलाई पञ्चशील भनिन्छ । पञ्चशील वा बुद्धधर्मानुयायी हरेक व्यक्तिले दैन्यदिन पालना गर्नु पर्ने पाँच नियम यसप्रकार छन् : १ हिंसा नगर्नु । २ चोरी नगर्नु । ३ व्यभिचार नगर्नु (आफ्नो पति वा पत्निसँग बाहेक अरुसँग यौनाचार नगर्नु) । ४ भ्रुटो नबोल्नु । र ५ जाँड रक्सी (मादक पदार्थ) को सेवना नगर्नु (वज्राचार्य २०५३) । माथि उल्लेखित पञ्चशीललाई आधार मानेर अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा पनि पाँचवटा नियमको विकास गरिएको छ जसलाई अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धका पञ्चशील भनिन्छ ।

विश्वका विभिन्न विकसित राष्ट्रहरूले आफ्ना उत्पादनको विक्री र आवश्यक कच्चापदार्थ वा श्रोत प्राप्तिका लागि अफ्रिका, एशिया र ल्याटिन अमेरिका महादेशका कम विकसित र कम्जोर देशलाई आफ्ना उपनिवेश बनाए । यी उपनिवेशहरू मध्ये कैयौंलाई आफ्नैराज्यमा गाभेर साम्राज्य खडा गरे र सन् १९१७ सम्ममा साम्राज्यवाद र उपनिवेशवाद विरुद्धको सङ्घर्षले गति लिन थाल्यो । यसैक्रममा रुसको जनक्रान्ति सम्पन्न भयो । यसपछि संसारका अन्य क्षेत्रमा समेत राष्ट्रिय स्वतन्त्रता आन्दोलन सफल हुँदै जाँदा सोभियत सङ्घसँग नजिक सम्बन्ध रहेका जनवादी/समाजवादी सरकार भएका देशहरूको समूह, उपनिवेशवादी साम्राज्यवादी शक्तिराष्ट्र र यी दुवै शक्तिकेन्द्रमा असंलग्न रहेर आफ्नो विकासको मार्गमा अगाडि बढ्न चाहने तेश्रो विश्वका राष्ट्रहरू अस्तित्वमा आए । यी नवोदित तेश्रो विश्वका देशहरूमा चीन, वर्मा, भारत, नेपाल लगायतका देशहरूको ऐतिहासिक/सांस्कृतिक पृष्ठभूमि बुद्धधर्म दर्शन तथा संस्कृतिसँग जोडिएको थियो । यी देशहरूले एक आपसमा वा अन्य देशहरूसँग दौत्य सम्बन्ध स्थापना गर्दा आपसिहित र स्वाधिनता कायम राख्ने गरी बौद्धधर्म संस्कृतिमा उल्लेखित पञ्चशीलका आधारमा परराष्ट्र सम्बन्धका पनि निम्नानुसारका पञ्चशील बनाए: १. एकले अर्को देशको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता र क्षेत्रीय अखण्डताको सम्मान गर्ने ।, २. आक्रमण नगर्ने वा अनाक्रमण ।, ३. अरुको आन्तरिक मामलामा हस्तक्षेप नगर्ने ।, ४. समानता र पारस्परिक हित कायम गर्ने ।, ५. शान्तिपूर्ण सहअस्तित्वलाई स्वीकार गर्ने (प्रधान २०४५) । ऐतिहासिक दृष्टिले विचार गर्दा बौद्धधर्म दर्शनका आधारमा आफ्नो विदेश नीतिको विकासको सुरुवात सबैभन्दा पहिला जन गणतन्त्र चीनले गरेको देखिन्छ । सन् १९४९ को अक्टुबरमा चीनको केन्द्रीय सरकारले पञ्चशीलको तेश्रो र पाँचौँ बुँदा आफ्नो विदेश नीतिमा रहेको कुरा एक विज्ञप्ति मार्फत सार्वजनिक गरिएको थियो । त्यसपछिका दिनमा चीनले त्यस नीतिलाई पालना गरेको देखिन्छ (साण्डल्य सन् १९९९) । यसको केही समयपछि, चीन र वर्माका बिचमा सम्पन्न सीमा सम्झौतामा पञ्चशीलमा उल्लेखित सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको थियो तर यतिञ्जेल यी सिद्धान्तहरूलाई पञ्चशील नामकरण गरिएको थिएन । सन् १९५४ मा भारत र चीनका बिच तिब्बत सम्बन्धी सन्धि गर्दा यी पाँच सिद्धान्तलाई सूचीबद्ध गरिएको थियो । तर त्यसवखत पनि पञ्चशील भनिएको

थिएन । सन् १९५४ जुन २७ का दिन भारतको नयाँ दिल्लीमा चीनका प्रधानमन्त्री चाउ एन लाइ र भारतका प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरूले संयुक्त घोषणा पत्रमा हस्ताक्षर गरि पञ्चशीलको सिद्धान्त औपचारिक रूपमा जारी गरेका थिए (साण्डल्य सन् १९९९) । त्यो मितिदेखि यो सिद्धान्त तेश्रो विश्वका नवोदित वा नवस्वाधीन राष्ट्रले अङ्गीकार गर्दै गए । १२ अप्रिल १९५५ मा इण्डोनेसियाको वाङ्गुङ्मा सुरु भएको असंलग्न राष्ट्रहरूको शिखर सम्मेलनमा पनि पञ्चशीलको चर्चा भयो (गौतम २०६१) । यस क्रममा नेपाल र चीनका बिचमा सन् १९५५ अक्टुबर १ मा सम्पन्न दौत्य सम्बन्ध पनि पञ्चशीलको सिद्धान्तमा आधारित भएर सम्पन्न भएको हो (कार्की २०६८) ।

नेपालको सन्दर्भमा नरमशक्ति कुटनीति

कुनै पनि देश वा राष्ट्रको अस्तित्व र विकासका लागि गृहनीति र परराष्ट्रनीतिको सफल कार्यान्वयनको ज्यादै महत्त्व रहेको हुन्छ । सामान्यतः परराष्ट्रनीतिलाई गृहनीतिको विस्तारित रूप मानिए पनि परराष्ट्र नीति वा त्यसले निर्धारण गरेका उद्देश्य प्राप्तिका लागि गरिने प्रयत्नमा उत्पन्न हुनसक्ने जटिलतालाई ठम्याएर सोही अनुसार व्यवहार गर्न सकिएन भने राष्ट्रको स्वतन्त्रता वा अस्तित्व नै सड्कटमा पर्न सक्छ । त्यसैले विदेश सम्बन्धको व्यवहार वा कुटनीति महत्त्वपूर्ण हुन्छ । कुटनीति सञ्चालनका आधारहरू कडाशक्ति र नरमशक्ति मध्ये नेपालको सन्दर्भमा नरमशक्ति कुटनीतिको महत्त्व रहेको छ ।

नरमशक्ति कुटनीति

कुटनीति र विदेश नीतिलाई समानार्थी वा पर्यायवाची शब्दको रूपमा पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ; तर कुटनीति र विदेश नीतिका बिच केही मात्रामा भिन्नता रहेको छ । एक राष्ट्रले अर्को राष्ट्रप्रति देखाउने सद्भाव, व्यवहार र दृष्टिकोणका सम्बन्धमा अपनाइने नीति विदेश नीति हो भने कुनै पनि राष्ट्रले अपनाउने समग्रव्यवहार र नीतिगत कार्यान्वयनको तरिका कुटनीति हो । (पौडेल २०७०) । त्यसैले कुटनीति विदेश नीति होइन; विदेशनीति कार्यान्वयन गर्ने साधन हो । अथवा कुटनीति सिद्धान्त होइन; बरु विदेशनीति अनुसार अन्य राष्ट्र वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग गरिने व्यवहार हो, जसका माध्यमबाट विदेशनीतिले निर्धारण गरेको लक्ष्यप्राप्त गर्न सकिन्छ । तसर्थ कुटनीतिले विदेश नीतिको लागि मेरुदण्डको भूमिका खेलेको हुन्छ ।

हरेक राष्ट्रले आफ्नो भौगोलिक अवस्थिति, देशभित्रको राजनीति र राष्ट्रको लक्ष्यको सापेक्षतामा विदेश नीति निर्धारण गर्दछ । विदेशनीति राष्ट्र-राज्यको हातमा रहेको यस्तो साधन हो, जसको प्रयोगबाट अन्य देश वा अन्तर्राष्ट्रिय प्रणालीको स्वभावलाई आफ्नो सोंच अनुकूल परिवर्तन गराउन सकिन्छ (Long 2021) । निर्धारित नीति कार्यान्वयन वा व्यवहारिक प्रयोग कुटनीतिका माध्यमबाट गरिन्छ । विदेशनीति कार्यान्वयन वा परराष्ट्र

136 अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र बौद्ध संस्कृति

सम्बन्धको व्यवहारिक साधन वा माध्यम कुटनीति हो । कुटनीतिमा प्रयोग गरिने साधनहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । सामान्य दृष्टिले विचार गर्दा एक राष्ट्रले अन्य राष्ट्रसँग सम्बन्ध विस्तार गर्दा आफ्नो अनुकूल बनाउने शक्तिका निम्न तीन श्रोत वा साधन हुन्छन् : सैन्यशक्ति, आर्थिकशक्ति र नरमशक्ति । सैन्यशक्ति र आर्थिक शक्तिलाई प्रसङ्गानुसार भौतिकशक्ति, मूर्तशक्ति वा सौर्यशक्ति (हार्ड पावर) र नरम (सौम्य) शक्तिलाई अमूर्त शक्ति भनिन्छ (भट्टराई २०७८) । देश वा राष्ट्रहरूका बिचको सम्बन्धलाई निर्धारण गर्ने वा प्रभाव पार्ने यी शक्तिहरू मानव सभ्यताको सुरुवातदेखि नै विकसित हुँदै आएका हुन् ।

नरमशक्ति (Soft Power) र यसका सङ्घटक अङ्गहरूको प्रयोग राष्ट्रहरू बिचको सम्बन्ध विकासका सन्दर्भमा पहिलेदेखि नै हुँदै आएको छ; तर कुटनीति वा विदेशनीतिको सन्दर्भमा नरमशक्ति (Soft Power) शब्द प्रयोगको सुरुवात र लोकप्रिय बनाउने श्रेय अमेरिकी राजनीति शास्त्री जोसेफ नेईलाई दिइन्छ । उनले सन् १९९० मा आफ्नो पुस्तक **Bond to Lead: The Changing Nature of American Power** र त्यस पछि सन् २००४ को पुस्तक **Soft Power: The Means To Success in World Politics** मा नरमशक्ति शब्दको प्रयोग र यस सम्बन्धी आफ्नो अवधारणा अगाडि सारेका छन् । सामान्य अर्थमा शक्ति भनेको अपेक्षित परिणाम प्राप्त गर्ने क्षमता हो; तर विशिष्ट अर्थमा भन्ने हो भने शक्ति भनेको अपेक्षित परिणाम प्राप्तिका लागि अरुको स्वभाव वा सोचलाई प्रभाव पार्ने क्षमता हो (Nye 2004) । यस दृष्टिले विचार गर्दा अरुको अडान वा क्रियाकलापमा परिवर्तन कडाशक्ति (सैन्यबल र आर्थिक सामर्थ्य) बाट ल्याउन सकिन्छ । तर कहिले काहीं त्यो परिणाम मूर्त धम्की वा आर्थिक भुक्तानी विना अमूर्त शक्तिको प्रयोगबाट पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ; त्यो अमूर्त शक्ति नै नरमशक्ति हो (Nye 2004) । नरम शक्ति अमूर्त हुन्छ र यो अरुको प्राथमिकतामा फेरबदल ल्याउने कुरामा भरपर्दछ । यस अन्तर्गत संस्थाहरू (सरकारी, गैरसरकारी, बहुराष्ट्रिय संस्थाहरू समेत), मूल्यमान्यता, संस्कृति र राष्ट्रले अङ्गीकार गरेका नीतिहरू पर्दछन् । त्यसैले अन्य राष्ट्रसँगको सम्बन्धलाई अपेक्षित दिशा प्रदान गर्न र वाञ्छित परिणाम प्राप्त गर्नका लागि नरमशक्तिको प्रयोगको महत्त्व रहेको छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि नरम (सौम्य) शक्तिको अपार सम्भावना रहेको छ (दीक्षित २०७८) ।

नरमशक्तिका श्रोतहरू मध्ये संस्कृतिमा व्यक्त स्वरूपमा कला, साहित्य, इतिहास, भाषा, धर्म, दर्शन शिक्षा, लोकप्रिय संस्कृति (आम जनताको मनोरञ्जनमा केन्द्रित संस्कृति) आदि पर्दछन् (नेप्र २०७५) । यी सांस्कृतिक मूल्यमान्यताहरू र प्रचलनहरूले सम्बन्धित समाज वा राष्ट्रमा अर्थ निर्माण गर्दछन् । त्यसैले सांस्कृतिक कुटनीति वा नरम शक्ति कुटनीतिको माध्यमबाट आफ्नो राष्ट्रको प्रभाव अन्य राष्ट्रमा विस्तार वा वाञ्छित परिणाम प्राप्तिका लागि प्रयत्न हुँदै आएका छन् । नरमशक्ति अन्तर्गत संस्कृति, शिक्षा लगायतका

विषय पर्ने हुनाले सांस्कृतिक कुटनीति र जनस्तरीय कुटनीति पनि नरमशक्ति कुटनीति अन्तर्गत नै पर्दछन् ।

बुद्ध र नेपालको नरमशक्ति कुटनीति

भौगोलिक दृष्टिले उत्तरतर्फ चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत र पूर्व, दक्षिण तथा पश्चिममा भारतसँग सीमा जोडिएको भूपरिवेष्टित देश नेपालले विदेश सम्बन्धमा कडा शक्ति अर्थात् सैन्यशक्ति र आर्थिक सामर्थ्यको प्रयोग गर्नसक्ने सम्भावना ज्यादै न्यून रहेको छ । तर नेपाल ऐतिहासिक रूपमा प्राचीन कालदेखि नै अस्तित्वमा रहेको देश हो । यहाँ दुई महान् संस्कृति, वैदिक धर्मदर्शनमा आधारित संस्कृति र बौद्धधर्म दर्शनमा आधारित संस्कृति अस्तित्वमा रहेका छन् । यी दुई सांस्कृतिक परम्परामध्ये बौद्ध धर्मदर्शन वा संस्कृतिका प्रणेता गौतम बुद्धको जन्म नेपालमा नै भएको हुनाले पनि त्यसको प्रभाव यस देशको परराष्ट्रनीति, विदेश सम्बन्ध वा कुटनीतिक व्यवहारमा देखिँदै आएको छ । यसर्थ बौद्धसंस्कृति वा नरमशक्ति र यसको कुटनीतिमा प्रयोगको प्रबल सम्भावना रहेको छ ।

नेपालका छिमेकीहरू जनसङ्ख्या र भौगोलिक आकृतिका दृष्टिले विशाल आकृतिका भारत र चीन पनि ऐतिहासिक कालदेखि नै बौद्ध धर्मदर्शन वा बौद्ध संस्कृतिको प्रभाव रहेका देश हुन् । बुद्धको जन्म नेपालको लुम्बिनीमा भएको हो तापनि उनले भारतको बोधगयामा बोधि (ज्ञान) प्राप्त गरे । जीवनको अधिकांश समय भारतका विभिन्न स्थानमा बिताएको र महापरिनिर्वाण पनि उतै भएको थियो । त्यसैले भारतमा बुद्धको समयदेखि नै बौद्ध संस्कृतिको प्रभाव रहँदै आएको छ । त्यसैगरी नेपालको अर्को छिमेकी चीन देशमा पनि करिब दुईहजार वर्ष अधिदेखि बौद्ध धर्मदर्शनको प्रभाव रहँदै आएको छ । प्राचीन कालमा नेपालकी राजकुमारी भृकुटीले तिब्बतमा बुद्धधर्म संस्कृतिको प्रचारमा योगदान पुऱ्याएकी थिइन् (थापा २०६१) । अहिले चीन जनसङ्ख्याका दृष्टिले संसारमा सबै भन्दा धेरै बौद्ध धर्मानुयायीहरू रहेको देश हो । यी दुई देशले आफ्नो ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र वर्तमान विश्वपरिवेशलाई समेत ख्याल गरेर बौद्ध संस्कृतिलाई विदेश सम्बन्ध वा कुटनीतिलाई व्यापक रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । पछिल्ला वर्षहरूमा यी दुई बिच यस सम्बन्धमा प्रतिस्पर्धा समेत भएको देखिन्छ । त्यसैले नेपालले यी दुई देशसँगको कुटनीतिक सम्बन्धमा होसियारी पूर्वक बौद्ध संस्कृतिलाई नरमशक्तिको रूपमा प्रयोग गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

त्यसैगरी दक्षिण एसिया, दक्षिणपूर्वी एसिया, सुदुरपूर्वी एसिया र मध्य एसियाका देशहरू मध्ये अधिकांश देशहरू भूटान, श्रीलङ्का, बर्मा, थाइल्याण्ड, भियतनाम, कम्बोडिया, मङ्गोलिया, जापान, कोरिया, लाओस, रुसको बुरियातीया र कल्माकीया लगायतका देशहरू बौद्धधर्मानुयायी जनसमुदायको बसोबास भएका देशहरू हुन् । यी देशका जनता र सरकारले

138 अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र बौद्ध संस्कृति

बौद्ध संस्कृतिलाई आदर्श मान्ने हुनाले बौद्ध संस्कृति वा बौद्धधर्म, दर्शन, कला, सम्पदा, जन्मस्थान लुम्बिनी आदिले नेपालप्रति उनीहरूको ध्यान आकर्षित हुनसक्छ। गौतम बुद्धको जन्मभूमि नेपालको महत्त्वपूर्ण नरम (सौम्य) शक्ति हो (ढुंगेल २०७८)। यसको माध्यमबाट नेपालले आफ्नो विदेश नीतिले तय गरे अनुसारको लक्ष्य प्राप्तिका लागि उनीहरूमा सकारात्मक भाव उत्पन्न गराउन र आफ्नो लक्ष्य अनुसार प्रभाव पार्न सक्दछ। यस सन्दर्भमा नेपालका तर्फबाट विभिन्न समय र सन्दर्भमा प्रयास हुँदै आएका पनि छन्।

विभिन्न समयमा बौद्ध सम्मेलनको आयोजना, बौद्धधर्म-दर्शन-संस्कृतिबारे प्राज्ञिक गोष्ठीको आयोजना, लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयको स्थापना, त्रिभुवन विश्वविद्यालय लगायतका विश्वविद्यालयहरूमा बौद्ध अध्ययन विषयको पठनपाठन, अन्य देशमा आयोजना गरिने बौद्धधर्म दर्शन सम्बन्धी कार्यक्रममा नेपालको तर्फबाट हुने सहभागीताले नेपालको सांस्कृतिक कुटनीतिमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ। सर्वोपरि रूपमा बुद्धको जन्मस्थान लुम्बिनीमा सरकारले गुरुयोजना बनाएर विकास निर्माण र बौद्ध सम्पदाको संरक्षण गर्ने प्रयत्न गर्दै आएको छ। यो स्थान बौद्धहरूका लागि चारधाम मध्ये एक महत्त्वपूर्ण धाम भएको हुनाले र लुम्बिनीमा धेरै बौद्ध देशले आफ्नो तर्फबाट कलात्मक शैलीका विहारहरू निर्माण पनि गरेका छन्। यी र यस्तै अन्य कार्यले नेपालको परराष्ट्र सम्बन्धमा बल पुऱ्याएको वा सकारात्मक प्रभाव पारेका छन्।

निष्कर्ष

नेपालको लुम्बिनीमा जन्मेर भारतको बोधगयामा ज्ञान (बोधि) प्राप्त गरेपछि गौतम बुद्धका नामले विश्वविख्यात भएका सिद्धार्थ गौतमका विचार समग्रमा अनेकौं समस्याको जनजालमा परेका मानवको मुक्ति वा कल्याणमा केन्द्रित रहेका छन्। उनका विचारहरूको समग्रतालाई बुद्धधर्म-दर्शन भनिन्छ। कालान्तरमा बौद्धधर्म-दर्शमा आधारित भएर विकसित भएको संस्कृति बौद्ध संस्कृति हो। नेपालमा परापूर्व कालदेखि नै बौद्ध संस्कृतिको प्रभाव रहँदै आएको छ। यसका साथै बौद्ध संस्कृतिका कैयौं आयामहरू नेपाली परिवेशमा विकसित, संरक्षित र सम्बर्द्धित भएको पाइन्छ।

नेपाली संस्कृतिले नेपालको परराष्ट्र सम्बन्ध वा कुटनीतिमा सकारात्मक प्रभाव वा भूमिका खेलेको देखिन्छ। नेपाली संस्कृति मध्ये पनि बौद्ध संस्कृतिले खेलेको भूमिका ज्यादै महत्त्वपूर्ण छ। स्वयं बुद्धका विचारमा पनि देशहरूका बिचको सम्बन्धको सन्दर्भ पाइन्छ। त्यसर्थ वर्तमान समयमा कुटनीतिमा कडाशक्तिभन्दा पनि नरमशक्तिको भूमिका बढेको छ। यस सन्दर्भमा नरमशक्तिका आयाम मध्येको एक संस्कृतिको महत्त्व बढ्नु स्वभाविक नै हो। विश्वका अनेकौं देशहरू विशेष गरी एसियाका कैयौं देशमा बुद्धधर्म दर्शनको प्रभाव रहेको

सन्दर्भमा बुद्धको जन्मभूमि नेपालको कुटनीतिमा बुद्ध, बौद्धधर्म दर्शन र बौद्ध संस्कृतिको महत्त्व छ, र यसको महत्त्व अझ बढ्दै जाने सम्भावना देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आंबेडकर, भीमराव रामजी. (सन् २००१). *भगवान बुद्ध और उनका धर्म* (हिन्दी अनु: डा. भदन्त आनन्द कौशल्यायन). ताइवान: द कर्पोरेट वडी अफ् द बुद्ध एजुकेशनल फाउन्डेसन ।
- उपाध्याय, भगवतशरण. (सन् १९५७). *प्राचीन भारत का इतिहास (आरंभ से १२०० तक)*. द्वितीय संस्करण. पटना : ग्रन्थ माला कार्यालय, ।
- कार्की, सुरेश. (२०६८). *नेपाल चीन सम्बन्ध : ऐतिहासिक विवेचना*. काठमाडौं : नेपाल चाइन पिपुल्स फोरम ।
- गौतम, श्रीधर. (२०६१). *पञ्चशीलको सिद्धान्तबाट नेपालले के सिक्न सक्छ ?*. *सद्भाव (संगालो १)*. काठमाडौं: चीन अध्ययन केन्द्र, पृ. ६८-७१ ।
- घिल्डियाल, अच्युतानन्द. (सन् १९७६). *प्राचीन राजवंश और बौद्ध धर्म*. वाराणसी : विवेक घिल्डियाल बन्धु ।
- ज्ञातिकलहापशमनवस्तु. (सन् २०००). *धम्मपदट्टकथा (तृतीय भाग)*. (अनु : स्वामी द्वारिका दासशास्त्री), वाराणसी : बौद्ध आकर ग्रन्थमाला महात्मा गाँधी काशी विद्यापीठ ।
- ढुंगेल, रमेश. (२०७८ कार्तिक). सांस्कृतिक शक्तिको सेतु, *हिमाल (दशैं साहित्य विशेष)*. पूर्णाङ्क ६८६, पृ. ४२-४३ ।
- थापा, के.वी. (२०६१). मध्यकालीन नेपाल चीन सम्बन्ध. *सद्भाव (संगालो १)*. काठमाडौं : चीन अध्ययन केन्द्र, पृ. ५१-५५ ।
- दीक्षित, कनकमणि. (२०७८ कार्तिक). सौम्य शक्तिको भण्डार हामी. *हिमाल (दशैं साहित्य विशेष)*. पूर्णाङ्क ६८६, पृ. ३४-४० ।
- - - (२०७५). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*. (दशैं संस्क.). काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- प्रधान, केदारनाथ. (२०४५). *नौलो नेपाल परिचय*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- प्राणपुत्र. (अनु. तथा संक.). (२०६०). *सम्यक् सम्बुद्ध, (महापण्डित राहुल सांस्कृत्यायनकृत बुद्धचर्यानुरूप)*. ताइवान: सुखी होतु नेपाल ।
- पौडेल, ज्ञानेन्द्र. (२०७०). कुटनीति र विदेश नीति : समानता र अन्तर. *HISAN (Journal of History Association of Nepal)*, 1(1): 53-58.
- भट्टराई, दुर्गा प्रसाद. (२०७८ कार्तिक). नेपालको सौम्य शक्ति. *हिमाल (दशैं साहित्य विशेष)*. पूर्णाङ्क ६८६, पृ. २६-३३ ।

140 अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र बौद्ध संस्कृति

महापरिनिब्बान, सुत्त. (२०५६). *दीघनिकाय*. (अनु तथा सम्पा. दुण्डबहादुर वज्रचार्य).

ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, पृ. १२९-२८९ ।

वज्राचार्य, प्रकाश. (२०५३). *बौद्ध दर्पण* (दोश्रो संस्करण). काठमाडौं : बुद्ध जयन्ति समारोह समिति र धर्मकीर्ति प्रकाशन ।

विडुडभवस्तु. (सन् २०००). *धम्मपदट्टकथा (प्रथम भाग)*. (अनु : स्वामी द्वारिका दासशास्त्री), वाराणसी : बौद्ध आकर ग्रन्थमाला महात्मा गाँधी काशी विद्यापीठ ।

शाण्डिल्य, चरण. (सन् १९९९). *भारत चीन सीमा विवाद*, चतुर्थ संस्करण. गाजियाबाद : पं. सुन्दरलाल इन्टिच्युट् अफ् एसियन स्टडिज ।

Long, William. (2021). *A Buddhist approach to international relations*. Atalanta: Georgia State University.

Nye, Joseph S. (2004). *SOFT POWER: The means to success in world politics*. New York: PublicAffairs.

Zhang, Juyan. (2012). *Buddhist diplomacy: History and status quo*. Las Angeles: Figueroa Press.